

Роксоляна Зозуляк-Случик,

кандидат педагогічних наук; доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Roksolyana Zozulyak-Sluchyk,

Ph.D. in pedagogic, Associated Professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)

УДК 37.013:316.61
ББК 74.39

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА ВИНИКНЕННЯ ЖЕРТВ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ**AN EVOLUTION OF LOOKS TO THE ORIGIN OF VICTIMS OF A SOCIALIZATION PROCESS**

У статті розкрито сутність проблем соціалізації та девіантності у напрацюваннях зарубіжних мислителів і науковців. Виокремлено підходи до ключових чинників, що зумовлюють відхилення від суспільних норм особистості, розроблені вченими кінця XIX–XX століть. Простежено їх еволюцію.

Ключові слова: соціалізація, жертва процесу соціалізації, відхилення в поведінці, девіантна поведінка.

In the article essence of problems of socialization and rejection in behavior in works of foreign thinkers and scientists was exposed. Going is distinguished to key factors, which predetermine the deviations from the public norms of personality worked out by the scientists of end of XIX - XX century. Their evolution was traced.

Keywords: socialization, victim of process of socialization, rejection in behavior, deviant behavior.

В статье раскрыта сущность проблем социализации и девиантности в наработках зарубежных мыслителей и ученых. Выделены подходы к ключевым факторам, которые определяют отклонения от общественных норм личности, разработанные учеными конца XIX–XX веков. Прослежена их эволюция.

Ключевые слова: социализация, жертва процесса социализации, отклонения в поведении, девиантное поведение.

Процес соціалізації – явище неминуче, об'єктивно існуюче в суспільстві. Тому так необхідно, щоб кожна особистість успішно соціалізувалася як для себе самої, так і суспільства загалом. У такому випадку вона зможе існувати й активно реалізовуватися в житті. Для суспільства процес соціалізації виступає як своєрідний спосіб відтворення системи правил, норм, традицій, способу організації соціального життя з покоління в покоління, отже, вважається одним із факторів розвитку держави.

Відомо, що соціалізація є досить складним, багатостороннім, більшою мірою суперечливим процесом. Природно, що, соціалізуючись, кожен зіштовхується з проблемами різного роду і ступеня складності. Багато науковців наголошує на тому, що сам процес соціалізації є ніщо інше, як успішне вирішення непробних життєвих ситуацій.

Хочемо також наголосити, що особливості розвитку суспільства впродовж XX століття, особливо перших 12 років XXI століття, характеризуються двома важливими особливостями. По-перше, ідеться про високий темп розвитку науки, техніки, технологізацію всіх сфер суспільного буття; по-друге – зростаюча роль самої людини як рушійної сили суспільного прогресу. Дані умови життєвих обставин змушували і змушують її швидко адаптовуватися та зберігати високу продуктивність у різних нестабільних ситуаціях. Таким чином, на даному етапі висуваються високі вимоги до фізичних, моральних, психологічних якостей людини.

Такий хід справ спричинив появу великої кількості жертв процесу соціалізації. Маємо на увазі людей, які опинилися в силу об'єктивних і суб'єктивних причин за межами суспільного життя, котрі не змогли знайти певний баланс між інтеграцією в соціум і збереженням певної автономії.

Відомо, що є різні типи жертв процесу соціалізації. У своєму аналізі ми детальніше зупинимося на тих, які суб'єктивно стали жертвами негативних умов соціалізації і формують цілі групи людей, які не адаптовані до суспільного життя, не дотримуються відповідних норм і правил, тобто девіанти.

До питань соціалізації та причини виникнення її жертв звертались у різні часи Ф. Гіддінгс, Е. Дюркгейм, Е. Еріксон, Ж. Піаже, К. Роджерс, З. Фрейд, котрі в рамках різних соціально-психологічних концепцій розглядали сутність і зміст соціалізуючого процесу, його особливості. Питання взаємодії вивчались у працях Р. Мертовна,

Т. Парсонса, Г. Тарда. З-поміж сучасних дослідників проблеми девіантності можна назвати розробки П. Блонського, В. Кашенко, Н. Левчука, Г. Фортунова та інших.

У процесі соціалізації суспільство повинно підтримувати й допомагати кожному окремому члену, оскільки зацікавлене, щоб він успішно соціалізувався. Для того створюються спеціальні інститути та структури. На жаль, деякі групи людей під впливом певних життєвих ситуацій або особистісних характеристик стають девіантами. Аби допомогти їм успішно соціалізуватися (відновити навички суспільного життя), ми повинні знати, що саме відмінене означення категорію осіб, з якими саме труднощами вони зіштовхуються в процесі соціалізації, а також які причини зумовили і зумовлюють появу даного типу жертв процесу соціалізації.

Метою статті є охарактеризувати сутність поняття «соціалізація» та «девіантність», проаналізувати погляди мислителів і науковців на причини виникнення девіантної поведінки.

Із точки зору сучасної психологічної перспективи девіантна поведінка часто розглядається в тісному зв'язку з процесом соціалізації, під яким американський учений Т. Шибутані розуміє безперервний процес комунікації, у ході якої особа залучає до своєї системи поведінки ті шаблони, які санкціоновані групою [10, с. 311]. Девіантна поведінка виникає як нездатність особи адаптуватися до існуючого соціального середовища, тобто коріння асоціальних явищ криється в шляхах та методах, за допомогою яких наявний соціальний досвід інтерпретується особою і виливається у її поведінку. Відомо, що до девіантної відносять суїцидальну поведінку, делінквенцію (злочинну поведінку), адикцію (залежність від хімічних речовин), проституцію.

Проблема соціалізації людини вперше досліджена наприкінці ХХ століття американським соціологом Ф. Гіддінгсом у «Теорії соціалізації». У праці він означив соціалізацію як процес розвитку соціальної природи людини [12, с. 167].

Пізніше це поняття було вдосконалене, і тепер соціалізацію пояснюють як сукупність усіх соціальних процесів упродовж усього життя індивіда, які направлені на засвоєння та відтворення системи норм, цінностей, соціальних ролей, задля повноцінного функціонування особистості в суспільстві [12, с. 453].

Теорія асоціальних явищ дуже різноманітна й охоплює велику кількість специфічних підходів, виведених з історичних умов та суспільних уявлень відповідної доби. Зокрема, вона пройшла довгий шлях від природничих біологічних факторів вивчення асоціальних явищ до соціокультурного пояснення їхньої сутності. Вивчення асоціальних явищ бере початок у працях вчених ХІХ століття, що займалися теоретизуванням щодо відхилень у поведінці, однак філософське осмислення людської природи та моральності розпочалося значно раніше [11].

У різні часи різні культури давали свої уявлення про життя і смерть у їх загальнолюдській та світоглядній сутності, доводячи скінченність або, навпаки, вічність нашого буття. На їх основі, зокрема, формувалось сприйняття та бачення феномена самогубства. Так, останнє, за християнською релігією, є великим гріхом і злочином проти себе самого, проти своїх близьких і проти Бога. Цей погляд наклав відбиток на позицію багатьох мислителів щодо самогубства, особливо в період похмурого Середньовіччя, після соціальної та моральної кризи, яка охопила Західну Європу на переході від Середньовіччя.

У Новий час ставлення суспільства до самогубства стало менш упередженим і стриманішим. Одним із перших, хто наважився заговорити про свободу вибору щодо самогубства та не гріховність цього вчинку, став Д. Юм зі своїм есе «Про самогубство», опублікованим 1777 р. [13]. Він, зокрема, стверджував, що людина не повинна робити невеличке добро суспільству й велику шкоду для себе, продовжуючи жити, коли життя стає нестерпним. Філософська спадщина ХІХ століття визнала право на життя, однак залишила відкритим питання про право людини на смерть. До цієї проблеми звертались Ф. Достоєвський, Л. Толстой, М. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр, В. Франкл та багато інших відомих мислителів.

В історії дослідження різних явищ асоціальності можна виділити кілька напрямів наукової думки: антропологічний, психологічний, соціологічний. Проведений нами аналіз свідчить, що найдавніші та найбагатші традиції вивчення мають самогубства та злочинність. Згідно з антропологічною концепцією, засновником якої вважається італійський лікар Чезаре Ломброзо (1836–1909), існує спадкова, тобто фізіологічно зумовлена схильність до злочину та суїциду. Кримінальна антропологічна школа Ломброзо базувалась на антропометричному дослідженні злочинця й була насичена ідеєю вродженого злочинця. Останній, на думку вченого, – це особливий антропологічний тип, якому властиві певні відмінні органічні та психічні властивості патологічного дегенеративного характеру. Ломброзо створив образ злочинної людини та дав зовнішній опис вродженого злочинця [3].

Ломброзо та Ферреро вважали, що жінка-злочинець та повія відрізняються від звичайних жінок за низкою зовнішніх ознак, для прикладу, за формою черепа, що більш схожа на чоловічу. Для таких жінок характерні чоловічий тип зовнішності, а також рання статева зрілість. На думку згаданих вище вчених, число вроджених злочинців серед жінок набагато менше, ніж серед чоловіків, однак їхня моральна розбещеність є набагато сильнішою. Дослідники не погоджуються з тим, що бідність та злидні можуть привести жінку на шлях проституції, а наголошують на важливості моральних факторів. Унаслідок вродженої нестачі моралі за сприятливих умов такі жінки є схильними до проституції [4, с. 28].

На початку ХХ століття розвинулась і поширилась психіатрична концепція, зокрема, щодо самогубств. Її прихильники доводили, що самогубство є ознакою або клінічним проявом психічного захворювання [8].

Хоча дослідники девіантної поведінки ще не раз поверталися до біологічної природи девіацій. Вочевидь, спроби пояснити існування соціальних патологій спадковими, виключно біологічними чинниками виявились безуспішними.

Психологічний напрям дослідження девіантних явищ включає в себе, по-перше, теорії психології особистості, що пов'язують відхилення поведінки з наявністю внутрішньо-особистісних конфліктів та проблем, які особа не може вирішити; по-друге, психосоціальні теорії. Особливе місце серед психопатологічних підходів посідають теорія психоаналізу Зигмунда Фрейда та вчення про специфічні кримінальні емоційні комплекси Карла-Густава Юнга. Згідно з теорією Фрейда (1856–1939) основним джерелом поведінки, що відхиляється, є постійна боротьба між несвідомим та свідомим. Так, у своєму есе «Скорбота і меланхолія», опублікованому 1917 р., автор уперше висловив думку, що самогубство – це переадресація агресії із зовнішнього світу на себе.

Швейцарський психолог К.-Г. Юнг (1875–1961) досліджував соціальні відхилення з позиції вчення про архетипи. Частина комплексів, які він називає кримінальними, можуть виникнути внаслідок індивідуальних психотравмуючих ситуацій, однак їхня повторюваність і типовість свідчать про те, що такі комплекси виходять за межі індивідуальних патологічних особливостей окремої особи і створюють передумови для соціально-психологічної типології злочинності [9]. Це передбачало вивчення психологічних характеристик особи, поведінка якої відхиляється від норми. Так, у неофрейдизмі Е. Фромма увага акцентувалась на зв'язку відхилень поведінки особи з особливостями її психіки, певними рисами характеру (заниженої самооцінки тощо) [9].

Одним із провідних теоретичних аналізів причин девіантної поведінки, на нашу думку, є напрям, що формувався в тісному зв'язку філософського світобачення з морально-етичними й правовими нормами. Одним із його засновників був італієць Енріко Феррі (1856–1928). Заслуга Феррі насамперед у тому, що він одним із перших спробував об'єднати протилежні точки зору щодо причин злочинності, яка розглядалася ним як результат рівнодіючих факторів: антропологічних (спадкової схильності), фізичних (умов навколишнього природного середовища) та соціальних (умов життя) [7, с. 191]. По-друге, учений заперечує фатальну неминучість злочину й доходить висновку, що, змінюючи середовище, ми можемо вплинути на злочинність. По-третє, він одним із перших заявив про необхідність перетворення кримінального правосуддя в соціальну клініку для лікування злочинців із метою оновлення існуючої системи правосуддя та надання їй духу гуманності. Фактично Феррі запропонував новий підхід у правосудді: систему еквівалентів покарання з метою попередження злочинів.

У подальшому всю різноманітність теорій девіантності, що розвинулися, можна розділити на кілька великих груп: теорії соціальної інтеграції, які фокусуються головним чином на тому, якою мірою поведінка особи регулюється групою; теорії культурної трансмісії та підтримки; теорії соціального конфлікту, які підкреслюють культурологічні та соціальні конфлікти; теорії стигматизації (наклеювання ярликів). Засновником теорії соціальної інтеграції справедливо вважається видатний французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917). Він увів у соціологічну науку поняття «нормального» та «патологічного», стверджуючи, що девіації є складовою й необхідною частиною сучасного соціального життя, що підтримує організацію та важливі функції суспільства. Цінним здобутком Дюркгейма вважається обґрунтування та введення в науковий обіг поняття аномії, тобто стану суспільства, у якому поширені нестача віри в цінності та цілі, слабкий консенсус, втрата ефективних нормативних і моральних важелів, що регулюють життя суспільства та особи. Аномічна ситуація виникає в перехідні кризові періоди, коли одні норми перестають існувати, а інші ще не встановились. Аномія, на думку вченого, призводить до суспільного безладу й справляє руйнівний вплив на всю суспільну організацію [1].

На базі теорії аномії виникли теорії соціальної дезорганізації. Зокрема, В. Томас та Ф. Знанецький трактують останню як універсальний процес, суть якого полягає в зменшенні впливу соціальних правил на соціальну поведінку членів групи [6].

Концепція аномії отримала значний подальший розвиток у роботах знаного американського соціолога Роберта Мертона (1910–2003). Він зазначав: «Девіантна поведінка набуває значного поширення тільки тоді, коли у системі культурних цінностей понад усе цінуються певні символи успіху, схвалювані суспільством, але соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів досягнення цих символів успіху більшості населення» [5].

Згідно з теоріями соціальної інтеграції вбивства є наслідком неналежної соціалізації та недоліків структурної диференціації суспільства, що спонукає людей скоювати злочин для того, аби досягнути своїх цілей.

1930-х років Едвін Сазерленд (1883–1950) запропонував теорію диференційної асоціації. У її основі – ідея наявності референтної групи та передачі субкультур. Як відомо, на початку ХХ століття злочин та більшість інших форм девіантної поведінки розглядалися ученими виключно як форма індивідуальної поведінки. Сазерленд пропонує нову інтерпретацію цього феномена: по-перше, він висуває гіпотезу про те, що кримінальна поведінка заучується й набувається, а не успадковується і в цьому сенсі не є індивідуальною формою поведінки. По-друге, такий процес «научування» та засвоєння відбувається через спілкування з іншими, зокрема, у процесі неформального спілкування, оскільки, засоби масової інформації менш важливі. Чи стане особа злочинцем, залежатиме від того, наскільки сильним є вплив уявлень та цінностей, що сприяють порушенню закону, порівняно з тими уявленнями та поглядами, які забороняють це робити [2, с. 235].

Також чільне місце серед множини соціологічних теоретизувань щодо явища соціальності посідають теорії конфлікту, пов'язані з іменами К. Маркса, Г. Зіммеля, Р. Дарендорфа, Л. Козера.

Теоретики зробили відчутний поступ в аналізі девіантної поведінки та асоціальних явищ, запропонувавши нову теорію – наклеювання ярликів як соціального підкріплення девіацій. 1960-х та ранніх 1970-х цей підхід набув значної популярності серед теоретиків феномена девіантності, найяскравішими представниками яких є Е. Лемерт, Г. Бекер та І. Гофман [6]. Лемерт запропонував розрізнити девіацію початкову або пробну та девіацію повторну, які мають різне коріння. Так, початкова девіація є наслідком научування чи наслідування доступної субкультури. Натомість повторна девіація – є результатом того, що громадська думка помітила й засудила такий учинок і поставила відповідне «клеймо» на того, хто його вчинив (для прикладу, алкоголіка чи наркомана). Це відбувається тому, що процес стигматизації накладання клейма ізолює індивіда від «нормальних» контактів із громадськістю та змінює його ідентичність на девіантну.

За Бекером, саме соціальна група «створює» девіацію, визначаючи, що таке «нормальне» і що таке «девіантне». Вона спочатку формулює певні правила поведінки, а потім публічно ставить «клеймо» девіанта на аутсайдерів [6]. Як приклад, у сучасному суспільстві можна навести зміну поведінки та ставлення оточення до ВІЛ-інфікованих або хворих на СНІД. Якщо хворий не приховує свого статусу, він найчастіше зазнає стигматизації й дискредитації з боку оточення, більшість людей уникають спілкування з ним. Водночас хворий може й не розповідати про свою хворобу і продовжувати жити й працювати, як і раніше. Це ж стосується і ставлення до тих, хто був засуджений та відбув покарання.

Соціальна ізоляція та клеймо девіанта сприяють початку девіантної «кар'єри», тобто входженню та засвоєнню індивідом певної деліквентної субкультури та ролі постійного порушника норм.

Отже, можна зробити **висновок**, що еволюція поглядів на девіантність пройшла шлях від суто біологічних пояснень її причин і релігійного засудження до об'єднання рівнодіючих факторів спадкової схильності, умов навколишнього природного середовища та соціальних чинників життя, від пояснень причин девіантності в «патології» самої особистості, так і через «патології» суспільні, які провокують появу жертв процесу соціалізації.

Водночас розглянуті вище теоретичні підходи представляють, головним чином, здобутки західного суспільствознавства, які впродовж тривалого часу ігнорувалися вітчизняною наукою. Тому в подальшому плануємо дослідити проблему причин виникнення жертв процесу соціалізації на теренах України 1917–1980-х років, яка входила до складу Радянського Союзу.

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм; [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
2. Левчук Н. М. Асоціальні явища в Україні у демографічному вимірі : монографія / Н. М. Левчук; [відпов. ред. д. е. н., проф. В. С. Стещенко]. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2011. – 460 с.
3. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство / Ч. Ломброзо; [пер. К. Тетюшиновой]. – К., 1892. – 128 с.
4. Лоброзо Ч. Женщина преступница и проститутка / Ч. Лоброзо, Г. Ферреро; [пер. д-ра Гордона]. – 2-е изд. – К., 1899. – 110 с.
5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон; [под ред. В. Танчера]. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 1996. – 109 с.
6. Thomas W. I. The Polish Peasant in Europe and America / W. I. Thomas, F. Znaniecki. – Boston : Richard Badger, 1920. – Vol. 3. – 180 p.
7. Ферри Э. Криминальная социология : в 2 ч. / Э. Ферри; [пер. под ред. Дриля]. – С. Петербургъ: Изд-во Просвещение, 1910. – Ч. 1. – 448 с.; Ч. 2. – 478 с.
8. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд; [пер. с нем.; под ред. М. Г. Ярошевского]. – М. : Просвещение, 1989. – 447 с.
9. Фромм Э. Ситуация человека – ключ к гуманистическому психоанализу / Э. Фромм // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 443–482.
10. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани; [пер с англ.; под ред. В. Б. Ольшанского]. – М. : АСТ; Ростов на Дону : Феникс, 1999. – 544 с.
11. Шишкин А. Ф. Человеческая природа и нравственность / А. Ф. Шишкин – М. : Мысль, 1979. – 267 с.
12. Энциклопедический социологический словарь. – М., 1995. – 788 с.
13. Юм Д. О самоубийстве / Д. Юм // Собрание починений : в 2 т. – М. : Мысль, 1996. – Т. 2. – С. 697–706.
14. Юнг К. Г. Аналитическая психология: Прошлое и настоящее / К. Г. Юнг; [под ред. В. Зелинского, А. Руткевича]. – М. : Мартис, 1995. – 309 с.